

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12(477)

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

ФЕНОМЕН ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ У ЗАХІДНОМУ ОСВІТНЬОВИХОВНОМУ ПРОСТОРІ

Зроблено спробу дослідити феномен правового виховання у західному освітньо-виховному просторі на підставі аналізу фундаментальних засад, що створюють аксіосферу сучасного західного суспільства. Обґрунтовано, що правове виховання громадян у демократичному суспільстві здійснюється під впливом правової держави і розвиненого громадянського суспільства, в основі яких — вільна особа з високим рівнем правової свідомості і культури, соціально відповідальна, здатна відстоювати свої права і свободи, а також конструктивно взаємодіяти з іншими особами в ім'я їх загальних цілей, інтересів та цінностей.

Ключові слова: *правова культура, правова свідомість, правове виховання, правова держава, громадянське суспільство.*

Актуальність проблеми. Останні події в Україні свідчать про те, що правове виховання громадян України є не тільки важливою науковою, а й практичною проблемою, яка потребує негайного вирішення, якщо ми дійсно бажаємо жити у демократичній правовій державі, де шануються Закон і Право. Нам треба позбавитися тих видів деформації правової культури громадян, які останнім часом стали притаманні як владі, так і опозиції, та, що прикро, взагалі пересічним громадянам. Негайним завданням постає проблема виховання в усіх категорій громадян поваги до Закону, прав і свобод інших людей, формування такого ціннісного світу, де домінантами є демократична правова культура, толерантність, відповідальність за свої думки і вчинки. Тому дослідження західного досвіду в цій сфері є дуже актуальним.

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що проблеми правового виховання знаходяться у полі зору українських філософів, юристів, соціологів, культурологів, педагогів, насамперед таких учених, як Ю. П. Битяк, Л. М. Герасіна, А. П. Гетьман, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, Ю. Ю. Калиновський, Г. П. Клімова, В. О. Лозовой, С. І. Максимов, Є. М. Мануйлов, О. В. Петришин, В. Я. Тацій та ін. Але сучасний вектор розвитку українського суспільства потребує більш глибокого аналізу сучасного стану правового виховання на Заході. Нам слід зрозуміти особливості аксіосфери західного суспільства з точки зору ставлення до права, закону, правоохоронних органів, владних структур. Тому *метою* статті є дослідження феномену правового виховання у західному освітньовиховному просторі.

Виклад основного матеріалу. Правове виховання є складовою виховання взагалі, тому доцільно, розглядаючи феномен правового виховання у західному освітньовиховному просторі, брати до уваги саме цей момент. Проблеми правового виховання на Заході історично приділялося достатньо уваги. Як уся сучасна європейська цивілізація сягає корінням грецької Античності, так і феномен правового виховання багато чим завдячує цій культурі. Давньогрецькі мислителі приділяли вихованню значну увагу: «Добрими людьми стають радше завдяки вправам, ніж природі... Виховання перебудовує людину і створює її другу природу» (Демокріт). «В якому напрямі хто був вихований, таким і буде, напевно, його подальший шлях» (Платон). «Вихователі ще більш варті поваги, ніж батьки, адже останні дають нам тільки життя, а перші – гідне життя» (Арістотель) [4, с. 36, 42–45, 47]. Ставлення до людини як осередку світу, поцінування індивідуальних чеснот, вихованості та освіченості як безумовних благ, утвердження демократизму як довершеної моделі міжлюдських стосунків зробили Античність взірцем, з якого бере свій початок феномен правового виховання.

Навіть за доби раннього Середньовіччя, яке було безпосередньою історичною антитезою античної культури з характерним для нього засиллям церкви та приниженням людини як гріховного створіння, залишався відчутним позитивний вплив античної традиції, яка виборювала право на життя у нелегкому протистоянні релігійному диктату у вихованні. Виховним ідеалом проголошувалася посередня богобоязлива особистість, безумовно покірنا суспільним авторитетам, хоч би до якої суспільної верстви вона належала [10, с. 114]. Наприкінці XI — на початку XII ст. низка великих монастирських шкіл перетворюється на університетські центри — Паризький університет (1200), університети в Неаполі (1224), Оксфорді (1206), Кембріджі (1231), Ліссабоні (1290). Загалом уже в XIII ст. в Європі налічувалося 19 університетів, а в наступному, XIV їх стало 25. Понад 50 відсотків

студентів навчалися на юридичних факультетах, вивчали право, а в подальшому займалися не тільки юридичною практикою, а й правовим вихованням населення.

Пізнє Середньовіччя (кінець XIV — початок XVII ст.) ознаменувалося для Європи піднесенням гуманістичних традицій. У творах титанів Відродження людина знову була проголошена головною цінністю, а отже, виховання набуло статусу інструмента творення такої цінності. Італійські мислителі формують уявлення про новий тип особистості, наділеної високими громадськими якостями, далекої від християнського аскетизму, людини, розвиненої тілесно і духовно, здатної до самостійної активної творчої діяльності. Значним був також доробок у розвитку цих прогресивних уявлень з боку французьких гуманістів — Франсуа Рабле (1494–1553), Мішеля Монтеня (1533–1592), Гюйома Бюде (1468–1540). Останній, наприклад, розглядав виховання у тісному взаємозв'язку з економічним і політичним життям суспільства. Монтень виступав за демократизацію засобів та змісту виховання. Рабле піддав гострій критиці як вади сучасного йому суспільства, так і породжений ним догматизм релігійного виховання.

Проте попри всю свою новизну, прогресивність та демократизм, культура Ренесансу не була виключно світською. Заперечення диктату церкви не означало заперечення людини як такої. Тож, діячі Відродження були людьми віруючими. Одні з них намагалися примирити християнство з античністю, інші прагнули створити нову єдину релігію, вільну від національних, етнічних, культових відмінностей. Ці пошуки привели до виникнення в XVI ст. широкого руху Реформації, який переслідував мету оновлення християнської віри в Європі. Так само, як і гуманісти, представники цього руху прагнули утвердити особистість у центрі виховних зусиль, хоча й намагалися залишитися вірними релігійній традиції. Протестантизм як новий варіант християнського віросповідання, фундаторами якого в Європі стали Мартін Лютер (1483–1546) та Жан Кальвін (1509–1564), фактично констатував виникнення принципово нового історичного типу особистості із зовсім іншим ставленням до самої себе та навколишнього світу і сформував ідейну базу її подальшого розвитку. На думку Макса Вебера, саме цей тип особистості утвердився як рушійна сила стрімкого поступу європейської цивілізації.

Для з'ясування феномену правового виховання в західноєвропейському освітньому просторі особливе значення має розуміння того, що притаманним цьому простору є індивідуалізм як настанова на самозначущість людського життя і вищу цінність інтересів окремо взятої особистості [6, с. 389]. Слід також пам'ятати, що концептуально на формування феномену правового виховання у західному освітньовиховному просторі суттєво вплинули психодинамічна, диспозиційна, навчально-біхевіористична, когнітивна, соціаль-

но-когнітивна, гуманістична, феноменологічна та інші теорії особистості, основні положення яких запропонували Зігмунд Фрейд, Альфред Адлер, Карл Густав Юнг, Ерік Еріксон, Еріх Фромм, Карен Хорні, Гордон Олпорт, Реймонд Кеттел, Ганс Айзенк, Беррес Фредерік Скіннер, Альберт Бандура, Джуліан Роттер, Джордж Келлі, Абрахам Маслоу, Карл Роджерс та ін. [23].

Феномен правового виховання у західному освітньовиховному просторі важко зрозуміти, не засвоївши деякі моменти, насамперед ментальність західноєвропейців, існуючі в Західній Європі політичні і правові цінності, що відбилися у відповідних політичних та правових системах. І все це відповідним чином відображено у системі правовиховної роботи, бо, як слушно підкреслює К. Сігалов, «сфера права — це вся сукупність чинників і умов, що надають праву характер соціальної дійсності» [17, с. 5]. Тому більш докладно проаналізуємо ці компоненти впливу на феномен правового виховання, що склався у сучасній Європі.

Базисом феномену правового виховання західноєвропейців є їхня ментальність. Ментальність — поняття, яке важко зрозуміти. Воно майже не піддається раціональному тлумаченню. Це не загальноприйняті правила і звичаї, не традиції, не мова, не світогляд. Це щось таке, що відчувається, але не усвідомлюється. Однак воно включає й загальноприйняті правила та звичаї, і традиції, і мову, і світогляд.

Для виявлення тих чи інших національних психологічних рис і поведінкових стереотипів чітко розробленої наукової методології не існує [12]. Немає й стислого, зрозумілого визначення поняття «ментальність» — у чотиритомному Словнику російської мови навіть слова такого немає. У Великому енциклопедичному словнику менталітет тлумачиться як склад думок, сукупність розумових навичок і духовних настанов, притаманних окремій людині або якійсь суспільній групі. У Тлумачному словнику Ожегова ментальність окреслено як світосприйняття і «розумонастрій». У Сучасному словнику іншомовних слів це явище визначається як «склад розуму; світовідчуття, світосприйняття; психологія» [18, с. 371]. У цілому, що таке ментальність, начебто зрозуміло. Це, як стверджує О. Стражний, «певна сукупність цінностей, звичок, не завжди усвідомлена система координат, психологічних алгоритмів, які формують погляд людини або групи осіб на навколишню дійсність і, відповідно, визначають її (їх) поведінку» [21, с. 4].

За вивчення цієї нині модної теми взялися давно. Уперше ідея колективної ментальності зустрічається в книзі Алексиса де Токвіля «Демократія в Америці» (1835). Досліджуючи суспільну свідомість США, автор показав забобони, звички та омани, притаманні американському суспільству. З них і складався, на його думку, національний американський характер. Поняття ментальності жваво обговорювали європейські мислителі ХХ ст. (М. Аглон,

М. Блок, Ж. Ле Гофф, Ж. Лефевр, Л. Февр та ін.) [5]. Наприклад, історики групи «Анналів» розглядали менталітет як заряд духовного досвіду, що вершить історію. Особливий внесок у розвиток уявлень про людську психіку зробив З. Фрейд. Він переконливо довів, що з двох сфер, вочевидь спільних і для ментальності — свідомої і підсвідомої, визначальною є підсвідома. Одні люди суворо додержуються своїх життєвих принципів, власної системи координат, але далеко не завжди можуть об'єктивно оцінити як себе, так і свою поведінку. Інші взагалі ні над чим таким не замислюються, поводяться інтуїтивно, керуються хтозна-чим і тому роблять багато кроків у «нікуди». Але ж можна рухатися не наосліп, усвідомлено, ввімкнути, так би мовити, ліхтарик. За Фрейдом, аби усвідомити якийсь образ, почуття або уявлення, треба його вербалізувати, тобто втілити в словесну оболонку. Отож, ми й втілюватимемо в словесну оболонку щось малоусвідомлене — західноєвропейський менталітет — і він, сподіваюся, стане для нас більш зрозумілим [19].

Менталітет — це надбання кожної окремої людини. Коли він спільний для якоїсь групи, сформований професією, манерою життя або етносом, ми говоримо про менталітет юриста, торговця, міліціонера, уболівальника, будівника комунізму, француза, українця. Цією групою може бути родина, покоління, мешканці цілого континенту або все населення планети. Менталітет може бути чоловічим або жіночим. Поняття групового менталітету (колективного підсвідомого) одержало визнання завдяки працям швейцарського психіатра Карла Густава Юнга. За Юнгом, зміст особистого підсвідомого формується протягом життя людини, але для виникнення колективного підсвідомого одного життя замало. Колективне підсвідоме — це своєрідні інстинкти, які складаються з так званих архетипів, що вириваються з глибини психічних несвідомих утворень. Вони присутні в генах і передаються з покоління в покоління. Юнг невтомно підкреслював стихійність, спонтанність архетипів, які виявляються незалежно від волі або свідомості, вистрибують де хочуть і коли хочуть. Юнг наполягав на тому, що людина перебуває під їхнім впливом до такої міри, що й уявити собі не може. Архетипів нескінченна безліч, вони виявляються завжди й скрізь. Але, вочевидь, вони розпізнаються в періоди криз — повною мірою, як русла висохлих рік, наповнюються вируючим повноводним потоком під час війн, лихоліть, перебудов та революцій.

Європа — поняття неоднорідне. Проте розділена на католиків і протестантів, мешканців півдня і півночі, аристократів і звичайних громадян, вона все-таки зберегла своє обличчя — між її жителями є певний зв'язок, так би мовити, сімейна подібність, що об'єднує їх в одне ціле, яке відбилосся у ментальності та впливає на процес правового виховання. Найголовнішим тут є те, що Римська імперія залишила Європі повагу до правил і законів. У всіх

європейських країнах судді реально незалежні і керуються не власними уявленнями про справедливість, не хабарами, а чітко визначеними законодавчими актами, де чітко вказано, за яке порушення яке має бути покарання. Базисні канони європейського права, по суті класичного римського, поза західним світом декларуються, однак реалізуються вряди-годи. Для розуміння сучасного європейського менталітету важливо навіть не те, що там існує розвинена правова система, а те, що європейці реально ставляться до неї як до глибоко продуманого порядку, порушення якого викликає неминучий протест. За винятком певних, чітко окреслених районів у столицях і мегаполісах, Європа майже не знає злочинності. Порядок у суспільстві існує не тому, що добре працює поліція, а тому, що він у головах людей.

Усе це досягнуто завдяки тому, що найхарактернішою рисою західно-європейської ментальності є панування права (це поняття ще у 1885 р. увів А. В. Дайсі). Сутність даного принципу, як зазначає Том Бінгем, полягає у такому: «Усі особи і влада у державі, публічні або приватні, повинні підкорятися законам і діяти на основі цих законів, публічно прийнятих і таких, що публічно застосовуються у судах» [25, р. 69]. Він також обґрунтовує вісім правил, що розкривають сенс цього принципу: по-перше, право має бути доступним, по можливості зрозумілим, чітким і передбачуваним; по-друге, питання юридичного права і відповідальності звичайно повинні вирішуватися завдяки праву, а не шляхом використання повноважень; чим ширше і абстрактніше викладено у тексті повноваження посадової особи чи судді, тим більший обсяг суб'єктивності і свавілля — антитези панування права. Тому дане правило вимагає того, аби повноваження було окреслене чіткими рамками, а його використання було розумно обґрунтоване; по-третє, закони країни повинні бути обов'язковими для кожного громадянина; по-четверте, право має забезпечувати адекватний захист фундаментальних прав людини; по-п'яте, для розв'язання цивільних суперечок, що їх самі сторони не здатні вирішити, повинні існувати термінові засоби без надлишкової ціни. Це правило підпорядковується принципу: кожний підкоряється праву і знаходиться під його захистом, для того, аби у будь-який час звернутися до суду та визначити свої права і обов'язки. Найголовніше у цьому правилі — забезпечення фундаментального права будь-коли звертатися до суду; по-шосте, міністри і держслужбовці всіх рівнів повинні використовувати покладені на них повноваження розумно, чесно, винятково для тих цілей, для яких вони призначені, і без зловживань; по-сьоме, процедури з вирішення справ, що забезпечуються державою, мають бути справедливими, тобто ті, хто ухвалюють рішення, повинні бути незалежними й об'єктивними, не відчувати на собі вплив з боку будь-якої третьої сторони; по-восьме, держава має ви-

конувати обов'язки за міжнародним правом, джерелами якого можуть бути угоди, міжнародні звичаї та практики [25, р. 67–85].

Понад півтора століття минуло відтоді, коли характерною ознакою європейського життя була жорстокість. Простий люд гаяв час у бійках, розпусті, пияцтві, цькуванні собаками тварин і людей. Але доба жорстокості і терору була лише етапом у формуванні демократичного суспільства, яке сьогодні вільне від криміналу або сваволі влади. Ні чиновник, ні суддя, ні президент не мають в Європі жодного «морального авторитету» — їхня справа виконувати ту роботу, на яку їх найняв платник податків. За великим рахунком європейцю байдуже, хто є його президентом, — його життя практично не залежить від того, якого кольору партія прийшла до влади.

У Всесвітній декларації прав людини проголошено: права особистості мають пріоритет перед правами держави. Це і є найбільш значущий компонент «європейськості» [2]. Цивілізація присутня тільки там, де є повага до людини. Лише за таких умов можна нажити статки і не боятися їх втратити.

Але в цієї медалі є й другий бік. Наприклад, Швеція та Швейцарія — найзаможніші країни світу. Однак чомусь саме в цих країнах із року в рік статистика фіксує найвищий рівень самогубств [21, с. 275]. Здавалося б, парадокс? Аж ніяк. Це — плата за самотність, яка є наслідком концентрації уваги виключно на своїх приватних інтересах, на своїй особистості [6, с. 400]. В Європі кожна людина, як і в римському суспільстві, як і в епоху Середньовіччя, є структурою замкненою. Замкненою є не тільки особистість, а й кожна європейська родина, все європейське суспільство в цілому. «Мій дім — моя фортеця» — один із базисних архетипів Європи.

Таким чином, можна погодитися з Петером Дінцельбахером у тому, що «історична ментальність — це набір способів і змістів мислення та сприйняття, які типові для відповідного колективу у відповідний період. Ментальність виявляється в діях» [7, с. 21]. Для нас цікаво те, що важливі компоненти західноєвропейської ментальності відповідно відображено в існуючих у цих країнах політичній та правовій системах, що істотно впливають на правове виховання громадян Західної Європи.

Проблема співвідношення політичної системи, менталітету та правового виховання відображена ще в класичній західноєвропейській філософії. Зокрема, для І. Фіхте та Г. Гегеля держава — «найкраще відображення» і «кристалізація» духу нації, «справжність її моральної ідеї» [15, с. 133]. Коли ми ведемо мову про сучасну політичну систему Заходу, то враховуємо насамперед те, що вона має демократичний характер, їй притаманні правова держава та розвинуте громадянське суспільство, що відповідним чином позначається на моделі сучасного правового виховання в Західній Європі.

Демократія – це здобуток передусім західноєвропейської цивілізації. Термін «демократія» (від грец. *demokratia* < *demos* — народ і *kratos* — влада) давньогрецького походження і буквально означає «влада народу». Існують різні думки про те, хто вперше ввів у лексикон і вжив це слово. Одні автори вказують на Геродота, другі, спираючись на твори Арістотеля й інших мислителів давнини, вважають автором Протагора; треті переконані, що вперше вжив це поняття Фукидід. Швейцарський учений Альберт Дебруннер відносить час появи терміна «демократія» до другої половини V ст. до н. е. [11, с. 120]. Але як би там не було, кращі уми людства упродовж двох останніх тисячоліть не обділяли увагою цей термін. Він широко використовувався і розвивався, збагатившись новим змістом.

Цінний внесок у розуміння демократії здійснили великі представники епохи Просвітництва XVII–XVIII ст. у Європі. Це Дж. Локк та Т. Гоббс в Англії, Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Вольтер, Д. Дідро у Франції та багато інших. На етапі становлення і розвитку індустріальної цивілізації були істотно розвинені колишні, породжені нові принципи демократичної організації суспільства, що не втратили своєї цінності й сьогодні, зовсім по-іншому стали розглядатися проблеми правового виховання, правової культури і правосвідомості. Адже промисловці йшли до влади під гаслами демократії, свободи, рівності та справедливості. У країнах Західної Європи затверджувалося республіканське правління, виникли концепції договірної держави і принцип поділу влади. Демократична республіка для Монтеск'є — суспільний устрій, де весь народ, тобто збори громадян, видає закони, в його руках зосереджена верховна влада. «У демократії народ у деяких відносинах є государем, а в деяких відносинах — підданим», — писав Монтеск'є [14, с. 169]. Государем він є через голосування, тобто кожен окремий громадянин володіє тільки одним правом подання голосу, і цим вичерпувалися всі його права. У всьому іншому він підкорявся більшості голосів, яка була державним законом. Таке правління, за Монтеск'є, могло існувати тільки в суспільстві людей, що мають однакові інтереси і потреби. А це можливо при моральній згоді людей, яка досягається завдяки громадянській чесноті. Останню Монтеск'є вважав принципом демократичного правління. Він визначав її як любов до законів і Вітчизни. Через порушення цього принципу демократії можливий конфлікт між політичною рівністю і політичною свободою. Ж.-Ж. Руссо визнавав демократичне правління за найдосконаліше, але недосяжне для земних людей. «Якби існував народ, що складається з богів, то він управляв би собою демократично. Але таке здійснене правління не підходить людям» [16, с. 201], — писав він.

Найважливішим завоюванням зазначеного періоду є звернення до прав і свобод особи. Видатний англійський філософ Дж. Локк постулює нероз-

ривну єдність і взаємозалежність основних політичних і економічних прав людини. Політичні права громадян (що є наслідком з їх природних прав), за Локком, стають обмежувачем повноважень держави, перешкодою для будь-якого замаху з її боку на економічну свободу і власність приватних осіб. Тому утворення державності, за Локком, передбачає відмову лише від небагатьох, суворо відміряних повноважень, спрямованих на ту або іншу охорону власності, життя та свободи. Але воно не пов'язане з відмовою від власних прав як таких (у тому числі від права контролю влади, вільного політичного волевиявлення тощо). Дихотомія «особа — держава» розв'язується Локком, поза сумнівом, на користь першого елемента. Права людини мають верх над будь-якими державними правами; сама держава створюється лише з метою їх кращого виконання і гарантованого захисту. І громадянин зобов'язаний підкорятися державі до тих пір, поки вона не загрожує його основним інтересам.

Базові ідеї класиків теорії демократії були покладені в основу різних концепцій демократії, де в тому або іншому ступені відображаються проблеми взаємодії держави і громадянського суспільства, забезпечення прав громадянина, домінування закону в усіх сферах буття.

Правове виховання в умовах сучасного західноєвропейського демократичного суспільства здійснюється відповідно до його принципів. Основоположним і найзагальнішим принципом демократії є визнання суверенітету народу. Сутність даного принципу полягає у визнанні народу джерелом вищої політичної влади в суспільстві і його (народу) незалежності від будь-яких індивідуальних та групових суб'єктів політичних відносин. Верховенство влади народу і його незалежність включають з'єднання в суверенітеті права і свободи народу самостійно вирішувати питання свого життя. Реальне наповнення принципу суверенітету народу полягає в реалізації народом своєї політичної функції джерела влади: народу належить засновницька і конституційна влада в державі; народ обирає своїх представників і може періодично змінювати їх; народ має право безпосередньо брати участь у розробці та ухваленні законів шляхом народних ініціатив і референдумів; визнання народом влади і цінностей, на основі яких вона стоїть, — ось у чому полягає сутність легітимності цієї влади. Механізм народного волевиявлення в демократії складний і суперечливий, але при цьому він завжди повинен забезпечувати громадянам організовану участь в управлінні суспільством. Історичний досвід Західної Європи виявив багатоманітні форми такої участі, які підрозділяються на дві групи: способи і форми безпосередньої участі (пряма демократія); способи і форми опосередкованої участі (представницька демократія). Достоїнство безпосередньої демократії полягає головним чином у тому, що вона намагається забезпечити якнайповнішу участь членів

даного співтовариства в управлінні своїм суспільним життям; прагне виключити або, принаймні, звести до мінімуму відчуження народу від інститутів влади, зміцнити легітимність останніх, створити перешкоди на шляху до бюрократизації управління, нарешті, сприяє формуванню відповідного рівня правової культури громадян.

Процес правового виховання в умовах демократичного суспільства відчуває на собі вплив й інших принципів демократії. Одним з найважливіших, суттєвих принципів демократії є підпорядкування меншості більшості в процесі ухвалення рішень. Кваліфікованість демократичної більшості забезпечується і таким принципом, як свобода особистого волевиявлення кожної людини. Воля більшості може бути справжньою лише при вільному волевиявленні особи, на що звертали особливу увагу ще мислителі епохи Просвітництва. Ось чому найважливішим принципом демократії є забезпечення необхідного комплексу прав і свобод особи в процесі ухвалення рішень. Це забезпечує й необхідні гарантії меншості, її право відстоювати свою думку надалі, хоча і виконувати рішення більшості. Тому справжня демократія немислима без здорової і конструктивної опозиції меншості, до якої повинно бути забезпечено терпиме ставлення. Важливим принципом демократії є рівність прав і свобод кожної особи. Будь-яке обмеження прав і свобод людини або певної частини людей, не зумовлене тим самим народним волевиявленням і не відображене в законах, не можна визнати за демократичне. Коли волевиявлення здійснилося і рішення ухвалене, його необхідно виконувати, навіть якщо раніше з ним хтось був не згоден. Старанність і єдність дій з виконання рішень також виступають важливим принципом демократії. Справжня демократія передбачає, з одного боку, права і свободи особи, а з другого — обов'язки з виконання рішень і соціальну відповідальність на всіх стадіях демократичного процесу, починаючи з ухвалення рішення і закінчуючи його виконанням.

Нарешті, кажучи про принципи демократії, слід звернути увагу на її етично-гуманістичний аспект. Етичний початок демократії підкреслювали багато мислителів минулого, починаючи з часів Платона й Арістотеля. Демократія завжди повинна бути справедливою, а метою демократичного волевиявлення має бути благо народу, більшості людей. Саме звідси бере початок сама проблема моральності в політиці, коли остання розвивається і здійснюється в єдності двох взаємопов'язаних тенденцій — демократичної і гуманістичної. Філософське мислення сучасності західноєвропейцями саме і орієнтує нас на визнання, пріоритет загальнолюдського, етично-гуманістичного в політиці і демократичному процесі.

Таким чином, найзагальнішими принципами демократії, що відображають її істотні властивості-ознаки і впливають на процес правового вихован-

ня, виступають: визнання народного волевиявлення кінцевим джерелом влади, підпорядкування більшості, свобода вибору, рівність прав і можливостей, соціальна відповідальність, соціальна справедливість і соціальне благополуччя. Вони характеризують демократію в найзагальнішому розумінні — як надбання і завоювання не тільки західноєвропейської, а й всієї людської цивілізації. Вони ж детермінують систему цінностей, що покладається в основу демократичної правосвідомості і правової культури, і в цілому спрямовують процес правового виховання у Західній Європі.

Політична система демократичного ладу базується на концептах правової держави і громадянського суспільства. Це своєрідні «сіамські близнюки» демократії, без яких вона не може існувати і які відповідним чином впливають на формування правосвідомості та правової культури громадян.

Термін «правова держава» (*Rechtstaat*) у науковий обіг уведено на початку XIX ст. Вперше його було застосовано у працях К. Т. Велькера (1813), І. Х. Фрайхера фон Аретіна (1824) та Р. фон Моля (1829), що відкрило шлях для широкого використання цього терміна у філософській та політико-правовій думці. Вчення про правову державу спиралося на численні наукові розробки мислителів попередніх епох: Арістотеля, котрий виголосив, що держава, яка складається із «середніх людей», матиме найкращий державний устрій, а закон повинен панувати над усім; Цицерона про те, що народ — це не будь-яка спільність, а спільність людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і єдністю інтересів; християнства, яке виголосило принцип рівності людей перед Богом незалежно від соціального стану і національності, що стало основою для утвердження поваги людини однієї до одної; Дж. Локка, який обґрунтував принцип індивідуальної свободи як свободи слідування власному бажанню в усіх випадках, коли цього не забороняє закон; Ш. Л. Монтеск'є з його принципом поділу влади; концепцію народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо, засновану на ідеї, згідно з якою держава виникає внаслідок суспільного договору, а отже, перебуває на службі у суспільства; ідею правового державного влаштування І. Канта тощо. Створення юридично завершеного поняття «правова держава» пов'язане з ім'ям німецького мислителя Р. фон Моля, який визначив правову державу як конституційну, засновану на конституційному закріпленні прав і свобод людини, забезпеченні їх судового захисту.

Питання законодавчого забезпечення *прав людини* є актуальним для будь-якої демократичної правової держави Західної Європи, правосвідомості її громадян. Наприклад, на європейському рівні контроль за додержанням політичних і громадянських прав як основи для забезпечення існування демократичних держав у Європі покладено на Раду Європи. За роки існування ЄС сформувалися такі три групи прав: 1) функціональні права — ті,

що впливають з установчих договорів і є необхідними для функціонування внутрішнього ринку Співтовариств (ст. 39 Договору про ЄС — право приймати реально запропоновану роботу, право залишатися на території держави-члена після завершення трудової діяльності або ст. 287 — охорона комерційної і професійної таємниці); 2) спеціальні права — пов'язані з інститутом європейського громадянства, передбачені ним основні права і свободи громадян Союзу. Ця група пов'язана з правовими нормами, внесеними до правопорядку Маастрихтського договору (право громадян ЄС на вільне пересування і вибір місця проживання, активне і пасивне виборче право до Європарламенту та органів місцевого самоврядування, право на дипломатичний і консульський захист); 3) загальні або основні права людини — які розуміються в тому сенсі, в якому це поняття розуміється в міжнародному та внутрішньодержавному праві (право власності, право на повагу приватного і сімейного життя, недоторканність помешкання та кореспонденції, право на свободу висловлення думки тощо) [1]. У 1977 р. було прийнято Спільну декларацію Європейського Парламенту, Комісії та Ради Міністрів, в якій висловлювалося прагнення додержуватися і захищати основні права людини, як вони сформовані Судом ЄС. 28 листопада 1991 р. Рада Міністрів прийняла резолюцію про права людини, демократію та розвиток, що визначала процедури, напрями та пріоритети політики ЄС у відносинах з країнами, що розвиваються. Наступним кроком стало підписання Угоди про Європейський Союз, що набула чинності 1 листопада 1993 р. У тексті Маастрихтської угоди було вперше закріплено принцип поваги до прав людини: параграф 2 ст. F встановлює, що Союз поважає основні права людини, як вони гарантовані Європейською конвенцією з прав людини і впливають зі спільних конституційних традицій держав-членів, як загальні принципи права Співтовариства.

До головних ознак правової держави сучасної Західної Європи можна також віднести *соціально-змістовні*: панування у суспільному і державному житті законів, які виражають волю більшості або всього населення, забезпечуючи та гарантуючи непорушність прав меншості або окремого індивіда, втілюючи при цьому загальнолюдські цінності та ідеали; врегулювання відносин між особою і державою на основі загальнодозвільного принципу — особі дозволено все, що прямо не заборонено законом; та регулювання діяльності державних органів на основі спеціальнодозвільного принципу — дозволено тільки те, що прямо передбачено законом; наявність взаємовідповідальності між особою і державою, яка включає можливість для громадянина не тільки оскаржити неправомірні дії державного органу або службовця, а й одержати відшкодування за зазнані збитки; притаманність усім громадянам високої правової культури, яка включає знання актуально-

го чинного законодавства та вміння і навички його використання, а також *формальні*: реалізація принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову і наявність ефективного механізму їхньої взаємодії та взаємоконтролю; юридична захищеність особи, тобто наявність розвинених та ефективних процедурно-юридичних засобів (механізмів) для вільного здійснення, охорони та захисту основних прав людини; високозначуще становище у суспільному і державному житті судових органів як вирішальної, найбільш надійної юридичної гарантії прав людини; неухильне і повсюдне виконання законів і підзаконних нормативних актів усіма учасниками суспільного життя, включаючи державні органи, громадські організації та громадян тощо.

Поняття «громадянське суспільство» характеризує якісний стан суспільства в цілому з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини як громадянина, виконання громадянами своїх політичних, громадянських обов'язків, усвідомлення себе як носіїв суверенітету, джерела влади, свідомих суб'єктів політичної діяльності, людей, відповідальних за наслідки своїх дій, майбутнє своєї країни і світової спільноти в цілому. Громадянське суспільство — це в першу чергу суспільство громадян із високим рівнем економічних, політичних, правових, культурних і моральних якостей та спроможностей.

Якщо аналізувати історіографію проблеми «громадянського суспільства» у Західній Європі, то необхідно підкреслити, що розвиток його ідей сягає Давньої Греції і Давнього Риму. Тією чи іншою мірою цим займалися Платон, Арістотель, Цицерон. У Середньовіччя стосовно цих проблем цікаві погляди виклав італійський політичний мислитель Н. Макіавеллі. У подальшому проблеми громадянського суспільства досліджували: Т. Гоббс, Дж. Локк, І. Кант, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є, Г. Гегель, А. де Токвіль, К. Маркс, А. Грамші та ін.

Наприкінці XIX — у першій половині XX ст. дискусії щодо відносин особистості і громадянського суспільства вщухли, але у другій половині XX ст. знову актуалізувалося питання про місце держави й особистості щодо громадянського суспільства. З початком демократичної перебудови світового співтовариства наприкінці XX ст. загальний інтерес до проблематики громадянського суспільства у Західній Європі ще більше зріс. Його наукове дослідження проводиться у невід'ємному зв'язку з проблематикою правової держави. Західноєвропейські політологи і правознавці знайшли принципово нові підходи до аналізу суспільних явищ, унаслідок чого політико-правова теорія збагатилася новими положеннями. Серед тих, хто в цей час активно займався та займається дослідженням проблем розвитку громадянського суспільства, можна виділити англійських дослідників Е. Гелнера, Дж. Кіна,

німецьких учених Ю. Габермаса, В. Деттлінга, Р. Козеллека, В. Реєзе-Шефера, К. Шмідта, чехів В. Гавела, Е. Геллнера та Я. Тесаржа, словацького вченого Р. Рошко та ін. [3, с. 12–40].

Правове виховання в умовах демократичного ладу Західної Європи здійснюється під впливом інститутів громадянського суспільства. До них належать: добровільні громадські об'єднання (економічні, культурно-мистецькі, освітні, наукові, захисту прав громадян, благодійні та ін.); громадські рухи і політичні партії (останні – на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади); незалежні засоби масової інформації, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формують і оприлюднюють громадську думку; громадська думка як соціальний інститут; вибори та референдуми як засіб громадського волевиявлення і захисту інтересів; залежні від громадськості елементи судової і правоохоронної систем (суди присяжних тощо); на Заході є тенденція зараховувати до інститутів громадянського суспільства також розподільчо-регулятивні інститути сучасної держави загального добробуту [8, с. 68–69]. Інститути громадянського суспільства «тим чи іншим чином сприяють формуванню правосвідомості автономного індивіда як громадянина, його позитивного ставлення до права і правової дійсності, який здатний самостійно брати участь у суспільних справах і нести відповідальність за свої вчинки» [24, с. 7].

Громадянське суспільство неможливе без існування розгалуженої мережі громадських організацій, які здатні активно впливати на правове виховання. Громадські організації, які, охоплюючи своєю діяльністю різні сфери і рівні суспільного життя, краще розуміють сутність і специфіку відповідних соціальних проблем та шляхи їх подолання, є універсальним посередником між громадянами та державою. Присутність громадських організацій у житті західноєвропейського суспільства є одним з показників демократичності самої держави. На сьогодні одним із індикаторів, за яким оцінюється розвиток громадянського суспільства в країні, є залучення громадян до діяльності громадських об'єднань, до «третього сектору», цей показник для Заходу дуже високий.

Величезний вплив на процес правового виховання справляють незалежні ЗМІ, що стоять на сторожі свободи слова та друку. Свобода слова та друку увійшла до гасел усіх борців за демократію у Західній Європі, починаючи з XVIII ст. І хоча друковане слово зараз у світі стало менш поширеним, ніж, наприклад, 10 років тому, його роль у формуванні громадської думки і функціонуванні громадянського суспільства загалом залишається дуже вагомим. В сучасних умовах на формування правосвідомості та правової культури великий вплив справляють електронні ЗМІ, насамперед Інтернет.

Функція формування громадської думки є найважливішою серед функцій ЗМІ з погляду громадянського суспільства [8, с. 205–212]. Каналами висловлення громадської думки є участь у виборах, зборах, мітингах, маніфестаціях тощо. Канали висловлення громадської думки дозволяють виявити ставлення громадськості до того чи іншого закону, указу, з'ясувати рівень правосвідомості та правової культури. Вивченням громадської думки на Заході у найбільш систематизованому вигляді займаються спеціалізовані установи, що проводять регулярні соціологічні опитування. А ось наскільки вона є сформованою, різнобічною, щиро висловленою, дуже великою мірою залежить від якості, відкритості та вільного функціонування ЗМІ.

Важливим показником розвитку громадянського суспільства є стан виборчої системи [9]. Як слушно підкреслює М. Цимбалюк: «Школою формування правосвідомості громадян у демократичному суспільстві є система вільних і рівних виборів. ... будь-яка форма волевиявлення народу не тільки потребує високого рівня правосвідомості громадян, але й виступає як своєрідна школа правового виховання. Демократичні, чесні вибори на законній підставі особливо позитивно сприяють позитивному ставленню громадян до закону, поваги до права, вихованню самостійності, відповідальності кожного за власний вибір» [24, с. 8]. Технологію ведення сучасних передвиборчих кампаній політологи (В. Бебик, Л. Герасіна, Т. Гинберг, О. Ковлер, Є. Малкін, Р. Мухаєв, І. Поліщук, Г. Почепцов) не випадково називають «виборчою інженерією», яка спирається на об'єктивні та суб'єктивні чинники, що стимулюють свідомий, ціннісний політичний вибір громадян, апелює до їх правових очікувань та містить особливі засоби і методи активізації електоральної поведінки, спрямовані на успішний результат виборів.

Отже, процес правового виховання в Західній Європі відчуває на собі вплив як ментальності, так і політичної системи, що в ній домінує. Політична система Заходу будується на концептах правової держави і громадянського суспільства, які спрямовують процес правового виховання, сприяють формуванню демократичної правосвідомості та правової культури у громадян Західної Європи.

Важливий вплив на феномен правового виховання у західноєвропейському середовищі справляють його правова система, правові традиції. Як підкреслюють О. І. та Є. О. Харитонові, західна традиція права — «це ті правові цінності, категорії і інститути, які іманентно властиві західноєвропейській локальній цивілізації, ґрунтуються на світогляді, культурі і ментальності Західного світу» [22, с. 49]. З їх точки зору, західній традиції права притаманні: 1) відносно чітка межа між правовими та іншими інституціями. Хоча політика і мораль можуть визначати закон, але вони не тлу-

мачаться як сам закон; 2) управління правовими інституціями доручається спеціальному корпусу людей, які для цього спеціально отримують юридичну освіту; 3) юридична думка впливає на правові інститути: вона аналізує і систематизує право, виступаючи як фактор, за допомогою якого можна створювати інші правові категорії; 4) право сприймається у суспільстві як узгоджене ціле, єдина сформована система; 5) закон сприймається як цілісна система, «організм», який розвивається через покоління; 6) життєздатність правової системи ґрунтується на впевненості суспільства в довговічному характері права; 7) розвиток права свідчить про те, що воно не просто продовжується, а має історію; 8) історичність права пов'язана з усвідомленням його переваги над політичною владою; 9) впевненість в історичності права пов'язана з вірою в його верховенство над політичною владою. Вважається, що закон у всякому разі у деяких відношеннях стоїть вище за політику і сам накладає зобов'язання на державу. Це виглядає ззовні також як упевненість у можливості існування громадянського суспільства та правової держави; 10) усередині одного суспільства існують і змагаються різні юрисдикції, що робить переваги закону необхідними і можливими [22, с. 48].

Європейські правові традиції ґрунтуються на рецепції римського права, що характеризується такими рисами, як проведення ґрунтовних теоретичних розвідок букви та духу римського права (праці глосаторів, коментаторів, представників філологічної, історичної та інших правових шкіл); наявність філософського підґрунтя (вчення про природне право, громадянське суспільство, правову державу тощо); зумовленість рецепції римського права нагальними потребами торговельного обігу (проведення її за «ініціативою знизу»); паралельність процесів рецепції римського права, яка відбувається у декількох країнах (італійські міста, Франція, Німеччина, Нідерланди та ін.); доведення рецепції римського права до логічного завершення (створення на його підвалинах концепцій та доктрин права, проведення кодифікацій тощо); фундаментальність кодифікацій, їхня придатність для «вторинних, похідних» рецепцій. Зрозуміло, що при всій спільності розвитку правових систем Заходу вони мають також відмінності, більш того, приналежності до двох різних правових сімей – англосаксонської та романо-германської [13, с. 260]. Але є спільне, що становить базис європейської правової традиції (концепція права як узгодженого цілого, верховенство права над політичною владою, ідея правової держави тощо) і дозволяє говорити про істотний вплив правової системи на правове виховання громадян у Західній Європі.

Політико-правова система демократичного ладу, що базується на концептах правової держави і громадянського суспільства, сприяє процесу правового виховання, формуванню відповідної правової культури громадян Західної Європи. Правову культуру громадян сучасного західноєвропейсько-

го суспільства можна визначити як ціннісно-нормативну систему, орієнтовану на ідеали гуманізму і демократії, яка схвалюється більшістю населення в суспільстві або основними соціальними групами. Вона включає базові демократичні переконання, настанови, орієнтації, символи, спрямовані на політико-правову систему, охоплює як правові ідеї і цінності, так і чинні норми правової практики. Правова культура громадян у демократичному суспільстві залежить від рівня розвитку правової свідомості.

Правосвідомість громадян сучасного західноєвропейського суспільства можна визначити як об'єктивно існуючий набір взаємозалежних ідей, емоцій, що виражають ставлення соціальних груп, індивідів до права як цілісного соціального інституту, його системи і структури, окремих законів, інших характеристик правової системи демократичного суспільства. Правосвідомість громадян демократичного суспільства виступає ще й каналом впливу права через мотивацію, емоції, свідомість на поведінку людей, формування суспільних і групових відносин і зв'язків в універсумі демократії. У правосвідомості можна виділити такі складові елементи: знання правових норм, законів, конституції, ціннісне ставлення до правової організації конкретного суспільства, що може включати критику чинного права та інші ціннісні орієнтації в цій галузі стосовно існуючої системи права, що спрямовані на визнання можливості зміни існуючої системи права. Правосвідомість — це не тільки відбиття в індивідуальній свідомості духу і характеру вже діючих у суспільстві законів, правосвідомість може творчо коректувати і критикувати чинні закони та інститути з позицій індивідуальної справедливості, що набуває глибокого життєвого сенсу і значення для досить великої маси людей. Можна виділити інституціональну та неінституціональну форми буття правосвідомості. Якщо перша існує у вигляді документів, виступаючи як форма живого процесу мислення юристів-професіоналів, то друга, навпаки, висвітлюється у формі правового мислення, волі та почуттів, існуючи у вигляді живого процесу або акта свідомості в його «неопредмеченому вигляді». У свою чергу за способом мислення остання сфера поділяється на два види: повсякденну та теоретичну правосвідомість. Повсякденна правосвідомість містить уявлення, почуття та волевиявлення маси людей, їх суб'єктивне ставлення до чинного права, знання про чинні закони та їх оцінку, переконання в правомірності або неправомірності судових дій, справедливості або несправедливості самих законів. До сфери теоретичної правосвідомості можна віднести юридичні «доктрини», створені теоретиками права, а також обговорення питань про право, законність і справедливість, взаємні права і обов'язки суспільства й особистості, основні інститути законодавства в працях учених-гуманітаріїв.

Розглянуті рівні правосвідомості відрізняються обсягом знань про право, його системністю, ступенем розуміння правових фактів, явищ і стабільності правосвідомості. Поняття повсякденної правосвідомості обов'язково включає моральну оцінку, що може навіть превалювати, оскільки правові погляди на цьому рівні звичайно далекі від професійних уявлень про правову дійсність. Поінформованість про право, правові норми залежить як від власної соціально-правової практики індивідів, так і від правових традицій суспільства. Правосвідомість формується під впливом низки соціальних факторів: історичного досвіду суспільства, соціального оточення індивідів, власного соціального досвіду окремих індивідів і груп. Вона сполучається із соціальною структурою суспільства, здобуває різні наповненість, форму залежно від соціального суб'єкта: суспільства в цілому, класів, груп, верств, окремих індивідів.

У правовій культурі громадян у демократичному західноєвропейському суспільстві можна виділити три компоненти: когнітивний (знання), аксіологічний (цінності) та поведінку [20, с. 98]. Перші два компоненти пов'язані з правосвідомістю, третій – з правовою поведінкою, тобто системою практичної діяльності з виконання і застосування права. Системоутворюючим чинником у цій структурній композиції виступають саме демократичні правові цінності або соціально-правова упередженість, які детермінують правосвідомість і правову культуру в цілому. Роль цінностей визначається тим, що вони служать відповідною підставою, беруть участь у визначенні цілей і засобів, що відповідають тим або іншим цінностям; є основою ухвалення рішень і критерієм того, чого слід прагнути і чого слід уникати; служать арбітром у розв'язанні внутрішніх конфліктів, указуючи на переважний вихід. Головними ціннісними орієнтаціями правової культури громадян у демократичному суспільстві сучасної Західної Європи є такі цілі: свобода (захист від свавілля сильних, а також наділених владою), загальне благо (забезпечення високого рівня життя співгромадян), справедливість, законність (влада законів, а не людей), рівність (забезпечення рівної відповідальності, справедливий розподіл благ і обов'язків). Правова культура громадян у демократичному суспільстві сприяє функціонуванню розвиненого громадянського суспільства, в основі якого — вільна особа з високим рівнем правової свідомості і культури, соціально відповідальна, здатна відстоювати свої права і свободи, а також конструктивно взаємодіяти з іншими особами в ім'я їх загальних цілей, інтересів і цінностей. Реалії громадянського суспільства припускають особливу роль права як соціального інституту. Тут право виступає як сукупність правил справедливого (що головним чином відшкодує і примиряє) призначення, завдяки яким права і обов'язки співгромадян знаходять визначеність і стають прийнятним і певною мірою

доступним кодексом поведінки. Право робить передбаченою (і в цьому значенні традиційною) поведінку співгромадян у різних конфліктних ситуаціях правового характеру. Право сприяє заміні насильства і жорстокості на користь мирного і порівняно необтяжливого розв'язання конфліктів до умов, що змінилися.

Висновки. Феномен правового виховання у західному освітньовиховному просторі має велике значення для усвідомлення орієнтирів у правовиховному процесі в Україні, оскільки курс нашої держави на європейську інтеграцію потребує і формування тих правових, політичних цінностей, які поділяє європейська спільнота. Без розбудови правової, соціальної, демократичної держави, формування громадянського суспільства, відповідної правової культури це неможливо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вдовиченко О. І. Права людини в Європейському Союзі / О. І. Вдовиченко // Проблеми державно-правового розвитку в умовах європейської інтеграції і глобалізації : матеріали міжнар. наук. семінару, м. Харків, 16 трав. 2008 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2008. – С. 190–192.
2. Верланов С. О. Економічні і соціальні права людини: європейські стандарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження) / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. ; С. О. Верланов. – Серія І. Дослідження та реферати. – Львів : Край, 2009. – Вип. 19. – 196 с.
3. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку : монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – 536 с.
4. Джури́нский А. Н. История зарубежной педагогики : учеб. пособие для студ. вузов, обуч. по пед. спец. / А. Н. Джури́нский. – М. : Изд. группа «Форум» – Инфра-М, 1998. – 267 с.
5. Додонов Р. А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования / Р. А. Додонов. – Запорожье : РА «Тандем-У», 1998. – 192 с.
6. Ерасов Б. С. Социальная культурология : учебник для студ. высш. учеб. заведений / Б. С. Ерасов. – Изд. третье, доп. и перераб. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 591 с.
7. Історія європейської ментальності / за ред. Петера Дінцельбахера ; пер. з нім. Володимир Кам'янець. – Львів : Літопис, 2004. – 720 с.
8. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія / А. Ф. Колодій. – Львів : Червона Калина, 2002. – 272 с.

9. Коротков Д. С. Вибори як чинник розвитку громадянського суспільства / Д. С. Коротков // Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2007. – С. 152–154.
10. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н. М. Лавриченко. – К. : Віра Інсайт, 2000. – 444 с.
11. Манешин В. С. Дисциплина и общество. Социально-философский аспект / В. С. Манешин. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 302 с.
12. Марков Б. В. Разум и сердце: История и теория менталитета / Б. В. Марков. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1993. – 232 с.
13. Марченко М. Н. Сравнительное правоведение. Общая часть : учебник для юрид. вузов / М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 2001. – 560 с.
14. Монтескье Ш. Избранные сочинения / Ш. Монтескье. – М. : Госполитиздат, 1955. – 800 с.
15. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка, О. В. Петришина та ін. – Х. : Право, 2007. – 248 с.
16. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. Переводы / Ж.-Ж. Руссо ; подгот. В. С. Алексеев-Попов, Ю. М. Лотман, Н. А. Полторацкий, А. Д. Хаютин ; коммент. В. С. Алексеева-Попова и Л. В. Борщевской. – М. : Наука, 1969. – 703 с.
17. Сигалов К. Е. Периодизация истории государства и права в свете теории среды права : монография / К. Е. Сигалов. – М. : Моск. ун-т МВД России, 2005. – 126 с.
18. Современный словарь иностранных слов : Ок. 20 000 слов. – М. : Рус. яз., 1992. – 740 с.
19. Старовойт І. С. Західноєвропейська і українська ментальність: Компаративний аналіз / І. С. Старовойт. – Тернопіль : Вид-во СМНВП «Діалог», 1995. – 184 с.
20. Степанов О. В. Социология права : учеб. пособие / О. В. Степанов, П. С. Самыгин. – Ростов н/Д : Феникс, 2006. – 285 с.
21. Стражний О. С. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність / О. С. Стражний. – К. : Книга, 2008. – 368 с.
22. Харитонов О. І. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції / О. І. Харитонов, Є. О. Харитонов. – Х. : Одиссей, 2002. – 592 с.
23. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – 3-е междунар. изд. – СПб. : Питер, 2003. – 608 с.
24. Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / М. М. Цимбалюк ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 15 с.
25. Lord Bingham. The Rule of Law / Lord Bingham // Cambridge Law Journal. – 2007. – Vol. 66, No 1. – P. 67–85.

ФЕНОМЕН ПРАВОВОГО ВОСПИТАННЯ В ЗАПАДНОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Требин М. П.

Предпринята попытка исследовать феномен правового воспитания в западном образовательно-воспитательном пространстве на основании анализа фундаментальных основ, создающих аксиосферу современного западного общества. Обосновано, что правовое воспитание граждан в демократическом обществе осуществляется с помощью влияния правового государства и развитого гражданского общества, в основе которых — свободная личность с высоким уровнем правового сознания и культуры, социально ответственная, способная отстаивать свои права и свободы, а также конструктивно взаимодействовать с другими личностями во имя общих целей, интересов и ценностей.

Ключевые слова: правовая культура, правовое сознание, правовое воспитание, правовое государство, гражданское общество.

THE PHENOMENON OF LEGAL EDUCATION IN THE WESTERN EDUCATIONAL SPACE

Trebin M. P.

Attempts to study the phenomenon of legal education in the Western educational space based on the analysis of fundamentals of creating value sphere modern Western society. It is substantiated that the legal education of citizens in a democratic society is carried out by influence of the legal state and civil society, which is based on a free person with a high level of legal consciousness and culture, socially responsible, capable of defending their rights and freedoms, as well as to interact constructively with other persons in the name of common goals, interests and values.

Key words: legal culture, legal consciousness, legal education, legal state, civil society.

УДК 340.12

Ю. В. Мелякова, кандидат философских наук

ПЕРЕОСМЫСЛЕНИЕ ПРАВА: К ВОПРОСУ О МЕТОДЕ

Проаналізовано методологічні труднощі правової регуляції автономізованих структур, що самоорганізуються (суспільства, дискурсу, нарративу). Теоретично обґрунтовано необхідність поширення принципів деконструкції, постструктуралізму